

Ф. Камалова^{1*} , Ұ. Тунгатова²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: feny_a_0490@mail.ru

ҰЛТТЫҚ КОДТЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бүгінгі таңда елімізде рухани жаңғыру мемлекеттік бағдарламасы өзекті болуына байланысты Қазақстанның киелі жерлері жан-жақты зерттелуде. Бұл мақалада ұлттық кодты нығайтудағы Қазақстанның киелі жерлерінің маңыздылығы қарастырылады. Сонымен бірге Қазақстанның киелі жерлерінің ұлттық бірегейлікті нығайту мен сақтаудағы орны мен рөлі көрсетіледі.

«Ұлттық кодты нығайтудағы Қазақстанның киелі жерлерінің рөлі» атты зерттеу жұмысы қазақтың кең даласындағы қасиетті жерлер мен мекендерді жан-жақты зерттеп, біздің ұлан-ғайыр жерге ғана емес, тарихи рухани мол мұраға ие екенімізді әлемге таныту және халыққа жеткізуді мақсат етіп отыр. Мақалада киелі орындар, қасиетті жерлер ол тек діни көзқарас, наным-сенім ғана белгісі емес, ол мемлекеттің ұлттық бірегейлігін қалыптастырушы, мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізді дәріптейтін, айқын көрсететін құрал болып табылатындығына ерекше назар аударылған. Қазақстанның территориясы киелі жерлерге, қасиетті орындарға бай. Мұны халықтың ұлттық бірегейлігін құрастырудың бір формасы ретінде және территорияның танымалдылығын қалыптастырушы құрал ретінде қарастыруға болады. Осы тұрғыда, сананы жаңғырту жұмысы мәдени жадқа, символикалық, киелі және мәдени-тарихи заттарға негізделуі тиіс. Киелі жерлер немесе рухани қасиетті орындар – халықтың рухани дәстүрінің тірегі.

Түйін сөздер: киелі жер, ұлттық код, ұлттық бірегейлік, рухани жаңғыру, мәдени жад.

F. Kamalova^{1*}, U. Tungatova²

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

²Kazakh National University named after Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: feny_a_0490@mail.ru

The importance of sacred places of Kazakhstan in strengthening the national code

Today, due to the relevance of the state program of spiritual revival in the country, the sacred places of Kazakhstan are studied comprehensively. This article examines the role of sacred places in Kazakhstan in strengthening the national code. It will also show the role and place of the sacred places of Kazakhstan in strengthening and preserving national identity. Due to the fact that today the state program of spiritual modernization is relevant in the country, this article is one of the main steps in the study of sacred places in Kazakhstan.

The research work «the role of Kazakhstan's sacred places in strengthening the national code» is aimed at a comprehensive study of sacred places and places in the Kazakh steppes to show the world and people that we have not only a great land, but also a rich historical and spiritual heritage. In the article, special attention is paid to the fact that Holy places are not only a sign of religion, but also a means of forming the national identity of the state, popularizing and displaying our culture and traditions. The territory of Kazakhstan is rich in shrines and sacred places. This can be considered as one of the forms of forming the national identity of the people and as a means of forming the popularity of the territory. In this context, work on the modernization of consciousness should be based on cultural memory, symbolic, sacred and cultural-historical things. Sacred places or spiritual shrines are the backbone of the spiritual tradition of the people.

Key words: sacred place, national code, national identity, spiritual revival, cultural memory.

Ф. Камалова^{1*}, У. Тунгатова²

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: feny_a_0490@mail.ru

Важность сакральных мест Казахстана в укреплении национального кода

Сегодня в связи с актуальностью государственной программы духовного возрождения в стране сакральные места Казахстана изучаются всесторонне. В данной статье рассматривается роль сакральных мест Казахстана в укреплении национального кода. Также будет показана роль и место святых мест Казахстана в укреплении и сохранении национальной идентичности.

Исследовательская работа «Роль святых мест Казахстана в укреплении национального кода» направлена на всестороннее изучение священных мест в казахских степях, чтобы показать миру и народам, что у нас есть не только великая земля, но и богатое историческое и духовное наследие. В статье особое внимание обращено на то, что святые места являются не только признаком вероисповедания, но и средством формирования национальной идентичности государства, популяризации и проявления нашей культуры и традиций. Территория Казахстана богата святынями, святыми местами. Это можно рассматривать как одну из форм формирования национальной идентичности народа и как средство формирования популярности территории в плане познания и изучения духовной истории народа. В этом контексте работа по модернизации сознания должна основываться на культурной памяти, символических, сакральных и культурно-исторических вещах. Сакральные места или духовные святыни являются опорой духовной традиции народа.

Ключевые слова: святое место, национальный код, национальная идентичность, духовное возрождение, культурная память.

Кіріспе

Зерттеу жұмысы қазіргі қоғамымыздағы рухани жаңғыру саясатын жүзеге асырушы бағыттарының бірі болып есептелетін киелі жерлерді ұлттық код тұрғысынан қарастыруға арналады. Қазақстанның киелі жерлері – еліміздің біртұтас ұлт болу үшін, ұлттық сананы жаңғырту үшін қызмет ететін феномен.

Кең байтақ қазақ жерінің төсінде небір әсем тұлғалы құрылыс – сәулет өнерінің ғажайып үлгілері уақыт сынына сыр бермей, ғасырлар аттап бүгінгі күнге жеткені асылдың өзгеден артық бағасын танытқандай. Мысалы, орта ғасыр сәулет өнерінің озық үлгілері – Қожа Ахмед Ясауи кешені, Арыстан Баб мазары, Айша бибі кесенесі, Қарахан мазары, Жошы хан мен Домбауыл кесенесі және басқа да көптеген кесене-мазарлар уақыт сынынан өтіп, сыры кетсе де сынын жоймай бүгінгі таңға дейін жетті. Бұл ескерткіштер сыры халқымыздың тарихымен тығыз байланысты. Арғы тегі Сақ, Үйсін, Түрік деп аталатын еліміздің мыңдаған жылдар бойғы ізденіс-тәжірибесін, талғам-танымын, сәулеткерлік өнерін тал бойына жинақтаған мұндай ескерткіш жәдігерлер арнайы ден қойып, жан-жақты зерттеуді, қастерлеп ұрпақ игілігіне мәңгілік пайдалануды қажет етеді. Осы тұрғыда, сананы жаңғырту жұмысы мәдени жадқа, символикалық, киелі және мәдени-тарихи заттарға негізделуі тиіс.

Киелі жерлер немесе рухани қасиетті орындар – халықтың рухани дәстүрінің тірегі.

Халқымыздың осынау ғажайып мұрасын есепке алу, оларды қорғау және ғылыми білгірлікпен қалпына келтіру аса мәнді мәселелердің бірі. Оған қоса сол тарихи ескерткіштерінің ғылыми мәнін саралау, халқымыздың сан ғасырлық мәдени болмысына айғақ ету бүгінгі кемел уақытымыздың рухани қажеті.

Тарихта мәдениеттің өнерге негіз болған түрі кесене-мазарлар. Олар Қазақстанның барлық жерінде, атап айтсақ, Ұлытау, Көкшетау, Қарқаралы, Баян-Ауыл, Жетісу, Шу, Талас өзені бойында, Сырдария, Арал теңізі өлкесінде, Жайық, Жем өзені бойында, Маңғыстауда жиі кездеседі. Олар көбінесе әулиелерге, киелі мен қасиеті бар адамдарға, дін таратушыларға, атақты ерлерге, ақылды билерге, ақын-жырауларға арналып соғылған мазарлар.

Қазақтың кең даласында киелі жерлер өте көп болған: Арыстан баб, Ахмет Ясауи, Қарабура, Қорасан ата, Бекет ата, Шопан ата, Оқшы ата және т.б. 100-ге тарта орындары бар күні бүгінге дейін сақталған, сол арқылы елдің тарихын, ұлттың мәдени тұрмысын, өткен өмірде әруақтарға сыйыну, ұмытпау тек біздің елде ғана емес, басқа мемлекеттерде де баршылық. Көне тарихтың куәсі ретінде мұндай киелі жерлер өте көп. Олардың барлығы халықтың өткен өмірдегі тарихының куәсі.

Бұл киелі орындар – көшпелі дүниенің негізгі тарихы. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, басынан

өткен оқиғалары, әдебиеті және аңыз-әнгімелері, жалпы тарихы негізінен осы киелі орындар мен маңызды жерлерге байланысты.

Бүгінгі күнге дейін өздерінің асқан беделін жоғалтпаған, халық арасында сый-құрметке иеленген кесене-мазарлар мен ескерткіштер – қазіргі таңда еліміздің руханилығын асқақтатып, ұлттық бірегейлікті нығайтып отырған, ұлттық кодты сақтап келе жатқан бірден бірі киелі жеріміз болып табылады. Осындай орындарды жас ұрпақтың білуі, оларға көптеген нәрсені үйретіп, қажетті өмірлік қуат алуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Қазіргі кезде Қазақстанның киелі жерлерін зерттеу көпқырлы, күрделі мәселелердің бірі. Киелі жерлердің мәні мен маңызын ашып, дінтанулық концептуальдық деңгейінде талдап, феноменологиялық сипаты мен мазмұнын айқындау философия, мәдениеттану, өлкетану, әлеуметтану, тарих сияқты бірқатар гуманитарлық ғылымдардың әдіснамалық қорына жүгінуді талап етеді. Осы орайда зерттеу барысында гуманитарлық ғылымдар жүйесінде қалыптасқан салыстырмалы компаративистикалық тәсіл, герменевтикалық, құрылымдық-жүйелік талдау, тарихи логикалық реконструкциялау тәрізді зерттеу тәсілдері кең қолданыс тапты.

Негізгі бөлім

Ұлттық код ұғымы. Қазақстанның киелі жерлерінің ұлттық кодқа байланысын қарастырмас бұрын, әуелі ұлттық код ұғымының мән-мағынасына, атқаратын қызметіне тоқталып өткенді жөн көрдік.

Ұлттық код ұғымы көпшілік қоғамдық сана үшін арнайы түсіндіруді қажет ететін кәсіби философиялық термин санатына жатады. Біздіңше, бұл ұғым философиялық дискурс аясында терең де мағыналы түсініктемесін ала алады. *Ұлттық код*, біздің пайымдауымызша, әлдебір халықтың генезисін, тілі мен ділін, діні мен тарихи жадын, демек, тұтас болмысын қамтитын биосоциогенетикалық ұғым. Ұлттық кодтың негізгі атрибуттарының қыр-сырын аша отырып, оның мынадай сипаттарын атап өтуге болады: Біріншіден, тылсымдықты, құпиялылықты қамтитын сакралды феномен, екіншіден, ол – енжар, «өлі» немесе бейтарап емес, өзінен-өзі оралымдылық пен белсенділікті қажет етеді. Үшіншіден, әрбір халықтың, ұлттың, этностың

өзіндік ерекшеліктерінен туындайтын, тек өзіне ғана тән қайталанбайтын даралық, монадо. Төртіншіден, ұлттық рухтың субстанциясы, ұлттық идеяның субстраты, ұлттық сананың базисі, ұлттың рухани болмысының ядросы. Мәселен, уақыт пен кеңістік аясындағы халықтың бірегейленуінің негізі – ұлттық код. Егер де өзінің болмысынан алшақтап бара жатқан халық қайтадан бірегейленуге бет түзеген жағдайда, «Енді қай жаққа бет алу керек?» деген сауалға, «Ұлттық кодқа қарай» деп нақты жауап бере алады, басқаша болуы мүмкін емес [1].

Сондай-ақ, ұлттық код – ол ұлттық болмыс. Яғни, бір халықты басқа халықтан ажыратып, танытатын және сол халықтың әлем қауымдастығы алдында басқаға ұқсамайтын таным-түсінігі мен бітім-болмысын айқындап тұратын сипаты. Бұл сипаттың ерекшелігі – дара халықтың жаратылысындағы айырықша антропологиялық генезисінен бастап, ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан дәстүр-салты, мінез-құлқы, арман-мұраты, тілі мен ділі, тұрмыстық-шаруашылық негіздеріне дейін толық қамти алуында. Бір сөзбен айтқанда, этностың тұтастығын сақтап тұрған кілтінің бүтін болуы.

Осы тұрғыда, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы ұлттық рух пен ұлттық сананың кемелденуіне, ұлттық салт-дәстүріміз бен тілімізді, мәдениетімізді сақтауға, бағалауға, бағалай отырып, жаңғырта дамытуға үндейтін, іргелі бағдарламалық бағыттағы құжатты негізге алуға болады. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» – ең алдымен, еліміздің біртұтас ұлт болуын мақсат етіп, соған барар жолдағы ұлттың рухани болмысының мәні қалай болуы керек, нені негізге алып, қандай базалық құндылықтарды сақтауымыз қажет, ертеңгі ұрпаққа табыстар мұрамыздың сипаты қандай болуы керек, бүгінгі жастар мұраты қандай, батысқа еліктеу еліміздің болашақ межесіне үлгі бола ала ма деген бүгінде қазақ қоғамын іштей толғандырып жүрген басты мәселелердің шешімі мен оның бағдары осы бағдарламада кеңінен қозғалып, тиянақталған. «XX ғасырдағы батыстық жаңғырудың үлгісі бүгінгі егемен қазақ еліне үлгі бола алмайды» – дейді Елбасы, өйткені «жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу» [2]. Ұлттық код қайда? Ұлттық код – ең алдымен, тілімізде, сосын дәстүріміз бен салтымыз-

ды, мінезімізді айқындайтын ділде, ұлттық мәдениетімізде. Қазақ баласының тағылымы мол тарихында мәдени-рухани болмысы ізгілікпен әдіптеліп, қарапайымдылықпен шыңдалып, парасатпен шырайланған. Ұлттық кодымызда ізгілік, адалдық, перзенттік инабаттылық, адамгершілік, парыз, этикет, ақыл-парасаттылық кеңінен өрістеген, мольнан қамтылған. Ұлттық кодта парыз бен әділдік қатар сомдалып, Ж. Баласағұни, М. Қашқари, А. Ясауи, Абай мен Шәкәрім, А. Байтұрсынов пен Ә. Бөкейхан, М. Жұмабаев пен М. Дулатов шығармашылығы арқылы халыққа дәріптелген, астары мен арқауы мықты оралымды сөз өрнегімен, ұғынықты тілмен өрілген (Gabitov, 2016: 99-100).

Осы ретте, Абай дүниетанымындағы ұлттық код мәселесін келесідей қарастыруға болады. Абайдың шығармашылығында ұлттық құндылыққа, ұлттық жаңаруға, ұлттық кодқа қатысты ой өзегі баршылық. Абайдың шығармашылық өнеріндегі рухани мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын құнды қазынасы, ұлттық құндылығы. Жылдар жылжып, заман өзгеріп, қоғамдық санада күрт сапырылыстар пайда болған сайын бұл қазына өзінің жаңа бір қырларымен жарқырай ашылып, қадірін арттыра түсетініне Абайдан кейінгі көп уақыт айқын көз жеткізді (Нұрғалиев, 1995: 36-37).

«Қазағым» деген сөзді «ұлтым» деген мағынада түсінген Абай туған халқының өмір шындығының араламаған түкпірін қоймайды және көрген-білгендерінің барлық бейнесін шығармаларына түсіріп отырады. Ол өмір шындығының тіркеушісі емес, көрген-білгендерінің сыншысы және кем-кетікті сынау арқылы түзетуге тырысушы [3]. Абайдың ойынша, адал еңбек атаулының бәрі қоғамға да, жеке адамға да пайдалы, сондықтан қазақтың бір дінгегін берік орнатуға әркімнің мүмкіндігі мен шамасы бар екендігі шындық. Хакім Абай – қазақ әдебиетіндегі, жалпы қазақ руханиятындағы болмысы бөлек дара тұлға. Ол – көп қаламгерлер секілді өмірдің бар болмысы мен шындығын көркем бейнелеп қоюмен шектелмеген, өз шығармашылығы арқылы өзіндік танымын, адамгершілік ілімін жасаған ойшыл ақын. Ол өлеңдері мен қарасөздерінде оқырманына «адам бол» деп қана қоймай, сол адам болудың, адамгершіліктің қалыбын, ілімін жасаған ойшыл ақын. Ол өзіне дейінгі танымы мен төркіні терең адамгершілік ілімімен таныс болған. Өйткені оның ұзақ ізденіспен, тереңінен толғатып тапқан толық адам танымы сонау Сократ, Платон,

Аристотель заманынан іргесі қалана бастаған іргелі іліммен сабақтасады. Халқының мінез-құлқының бұзылып бара жатқанын көріп, «Толық адам» ілімін жасаған Абайды әрбір қазақ білуі керек. Абайда 176 өлең, 3 поэма, 45 қарасөз бар. Ал, оқысаң таусылмайды. Хакім бұл шығармаларында өз жан дүниесін жазды. Ол өзі өмір сүріп отырған заманның шындығын, зарын жазды. Оның ішкі әлемі қайырлы. Сондықтан да оның мұралары өте терең, мәнді. Қазақтар үшін одан өтер дүние жоқ», – дейді көрнекті абайтанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор М. Мырзахметұлы [4].

Абайдың шығармаларын қорытындылай келе, ұлттық санамыздың тірегі болған Абайдың философиялық лирикасы, ойлары – біздің ұлттық кодымыз. Ақиқатында, хакім Абайдың әрбір өлең жолдарындағы даналық ойлар ұлтты сүюге, ізгілікке үйретін, адамдық сипатта бой түзеуге насихаттайтын, парасаттылық пен өркениетке үйретіп, ұлттық тұрғыдан рухани жаңаруымызға бағдарлам болатын темірқазық екендігі даусыз. Осы орайда Елбасының «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» [2] деуінде салиқалы, парасатты ой жатыр. Демек, Абай шығармашылығын, дүниетанымын жаңа қырынан тереңнен зерделеу нәтижесінде біз жаңа тұрпатты жаңғырудың басты құралы – ұлттық кодымызды «Мәңгілік ел» ретінде сақтап қалатындығымыз анық деп түйіндейміз [6].

Ұлттық кодымызды насихаттауда Абаймен қатар, Шәкәрім Құдайбердіұлының да үлесі зор. Шәкәрім Құдайбердіұлы өмір сүріп, еңбек еткен тарихи кезеңде қазақ әдебиетінде Абай іргетасын қалаған реалистік дәстүр қалыптасып келе жатқан болатын. Шәкәрім осынау өнегелі үрдісті алғашқы жалғастырушылардың бірі болды. Абай мен Шәкәрім арасында тамырластық аса терең. Өз заманының келелі мәселелерін, қоғамдық шындықты қозғауда екі ақын да ерекше қуат танытқан. Абай тәрізді Шәкәрімнің де ақын ретінде ұсақ-түйек міндерді сынаудан бастап, өз кезінің күрделі әлеуметтік мәселелерін көтеруге дейінгі аралықтағы терең ойлары, парасатты тұжырымдары сайрап жатты. Шәкәрім айналасындағы құбылыстарды сырттай ғана жырлаушы болған жоқ, ол бар нәрсенің қай-қайсысына да мән бере қарады, жақсылығына қуанды, кемшілігіне күйзелді. Ақындық болмысын да осы ыңғайда қалыптастырды. Ақын әрдайым халықтан қол үзбеген. Оның әшкерелейтіні де халық басындағы кемшілік,

мақтан тұтары да халықтың қазынасы. Әр кезеңде жазылған «Бай мен қонақ», «Партия адамы», «Ей, көп халық, көп халық», «Өкінішті өмір», «Қазақ», «Насихат», «Тағы сорлы қазақ», «Қош!», «Қош, жұртым» тәрізді өлеңдерінде ұлтының басындағы халді шыншылдықпен бейнелеп береді. Оларда сол кезеңнің тарихи дамуына тән ерекшеліктер белгі береді [5].

Қазақтың ұлттық кодында әділдік тұжырымдамасы ежелгі дәуірден бастап жинақталып, туыстығы жоқ үлкенге деген сыйластық болып танылған. Сыйластық пен ізгілік, ізеттілік пен имандылық қазір енді этикетке айналған тұста, осы ұлттық кодты дамыта отырып, рухани мәдениетімізді жаңғыртуымыз қажет. Ұлттық кодымызда ұят категориясы бар. Бесіктен белі шықпаған баладан бастап, ұят боладыны айтып өсірген ата-ана баласын жақсылық пен жауыздықтың бөлінетінін айтып, мінезін қалыптастырады. Жауыздықпен күрес пен жақсылықты дәріптеу коды қазіргі мораль мен өнегелік категориясын дамыта түседі. Ұлттық кодқа негізделген ұлттық сананың кемелдене дамуын Елбасымыз үлкен мәселе етіп көтеріп, екі қырын атап көрсетеді: ұлттық сананың көкжиегін кеңейту және ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Қазір салтанат құрып тұрған жаңғыру үлгілерінің қатерінің де бар екенін ескертеді. Ол қандай қатер деңіз? Қатер мынада: өзгенің ұлттық даму үлгісі жұрттың бәріне ортақ әмбебап үлгі бола алмайтындығы. Сондықтан да, іс жүзінде әрбір өңір мен әрбір мемлекет өзінің дербес даму үлгісін қалыптастыруда.

Қазіргі кезде елімізде болып жатқан рухани жаңғыру саясаты өткенімізге үңіліп, тамырлы тарихымызға, мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізге зер салуға мүмкіндік беруден бұрын, жаһандандудың қауіп-қатерін ескере отырып, қазақстандықтардың рухани бай мұрасын қайта түлетуге ұйытқы болған іспетті. Яғни, қоғамымызды рухани жаңғырту бір күнде, бір мезетте жүзеге аса қояды деп түсінбеуіміз керек. Бодандық бұғауынан босаған ел үшін ұлттық код, ұлттық идея – қымбат қазына.

Тәуелсіздігімізді алғалы бері елімізде жүргізіліп жатқан қайта жаңғырудың (реэтнизация деп атауға болатын үдеріс) бет түзер нысаны – ұлттық код. Бұл жердегі ұлттық кодтың субстанционалдылығы, оның өзіне-өзі себеп екендігі, өзін-өзі танитындығы, ешнәрсеге тәуелсіз өзімен өзі болып табылатындығы, үнемі өзіне-өзі оралып отыратындығы, өзін-өзі үздіксіз қайталайтындығы т.б. арқылы ашылады. Әрбір

ұлттың өзіне ғана тән ерекшеліктері мен сапалары бар. Біз өз халқымыздың тұтас болмысын, тек өзіміз өмір сүріп отырған заманымыз тұрғысынан ғана бағалай аламыз, басқаша болмайды да. Біз ұлттық болмысымызды қаншама рет ой елегінен өткізсек те, мұзтаудың теңіз бетіндегідей бөлігін ғана аңғарамыз. Ал теңіз астындағы үштен екі бөлігі – бұл трансценденция, аса күрделі феномен. Міне, бұл ұлт кодының сакральдылығы. Бұл – имманентті тұрғыдан алғанда, яғни өзіміздің болмысымызда өзіміз таныған жағдайдағы көрініс, ал өзге ұлт өкілдерінің ғалымдары қазақ халқының дүниетанымын зерттеген жағдайда, осы кодқа кезігеді. Кодтың шифрын жартылай болса да ашу оған оңайға түспейді. Демек, ұлттық кодты ашу тәсілдерінің бірі – тарихи жады мен ұлттық жадыны жаңғырту.

Тарихи жадыны жаңғырту деп, өткен тарихты білмей, қазіргі заман тарихын түсіну мүмкін емес екендігін ескере отырып, қазіргі заман тарихын терең түсінудің алғышарты ретінде осы заманға дейінгі халқымыздың өткен өмір жолын ой елегінен қайта өткізу. Тарих – ұлттық құбылыс. Оның ақиқатын, тылсым сырын ашу үшін бірінші кезекте халықтың, биліктің, тұлғаның, яғни тарихты түзушілердің барша өмірі мен hareketі неден күш алатынын, қайда табан тіреп тұрғанын анықтау қажет. Империялық биікке көтерілген испан, ағылшын, орыс, француз қауымы үшін материалдық өндіріс, табыс, соғыс маңызды болса, отар немесе аграрлық қауымға тарих дөңгелегін айналдырудың басқа өлшемі бар. Ұлы дала елінің тарихын көктей шола отырып, оның мазмұны мен ерекшеліктерін анықтаған, тарихи оқиғаға, үдеріске, тіпті тұлғаға тұғыр болған нағыз түшжаратушыдай үш байлықтан ажырамау керек екеніне иландық. Бірінші тұғырлы байлық – жер, екіншісі – тіл, үшіншісі – мемлекет. Осылардың қайсысын алсақ та, ономастикамен ажырағысыз байланысы бар. Ұлы даладағылардың антропологиясы, шаруашылығы, өмір салты, алыс-жақын елдермен қарым-қатынасы, ономастикасы жерге байлаулы табиғи-географиялық факторлармен анықталды. Арғы қазақтарды біріктірген, тұтастырған, ел болуға жетелеген күдірет – тіл. Бізді қыпшақ, моңғол, ноғай атандырмаған, Қазақ елі, қазақ атандырған, Сарыарқаны – Сарыарқа, Түркістанды – Түркістан атандырған өндіріс тәсілі емес, билеушінің жарлығы да емес, ол – тіл. Тарихқа тұғыр болған жер мен тіл тарихты түзбейді. Олар – тарихтың куәгерлері. Осы куәгерлерді археология, терминология,

ономастика, түркология, салыстырмалы саясаттану, этнология, антропология ғылымдары тұрғысынан зерттеумен, сөйлетумен, түсінумен, сәйкестік пен бірегейлігімізді танумен бұрынғы мен бүгінгінің сабақтастығын ұғынамыз. Тарихқа тағзым дегеніміз – ол ең алдымен жерге және тілге тағзым деген сөз [5].

Ал ұлттық жадыны жаңғырту дегеніміз – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс. Ұлттық мұрамыз деп, ұлт зиялыларымыздың, ақын-жазушыларымыздың, еліміздегі беделді тұлғалардың бізге мұра ретінде қалдырған жазба еңбектерін айтуға болады. Мысалы, Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет», Қорқыт атаның аңыз-күйлері мен нақыл сөздері, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармалары, Абай мен Шәкәрімнің шығармалары мен өлеңдері және т.с.с.

Сондай-ақ, ұлттық мұрамыз ретінде киелі жерлерді айтуға болады. Киелі жерлерді зерттеп, жүйелеу арқылы біздің тарихымыз, мәдени-рухани құндылығымыз, салт-дәстүріміз, дініміз бен діліміз қандай болғандығына көз жеткізе аламыз. Демек, киелі жерлер де ұлттық кодымыз болып саналады. Осы ұлттық кодты сақтаудағы еліміздегі киелі жерлердің атқаратын рөлін қарастыра кеткенді жөн көрудеміз.

Қазақстанның киелі жерлерінің ұлттық кодты сақтаудағы рөлі. Дүниежүзі бойынша жер көлемі жағынан тоғызыншы орын алатын елімізде киелі жерлер жетерлік. Әйтсе де, олардың жеткілікті дәрежеде зерттеліп, дәріптелмеуі салдарынан халқымыз олардың көбісінің барынан хабарсыз. Ұлы Даланың тарихынан талай сырды шертетін киелі жерлер, құпиясы бар қасиетті мекендер көп-ақ. Осы орайда елімізде қолға алынып жатқан «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» мемлекеттік жобасы қазақтың кең даласындағы қасиетті жерлер мен мекендерді жете зерттеп, халыққа жеткізуді мақсат етіп отыр. Нәтижесінде ұлан-ғайыр жерге ғана емес, тарихи рухани мол мұраға да ие екенімізді көрсетеді. Жалпы барлық елдерде мұндай қасиетті, киелі жерлер баршылық. Ол жерлерді мемлекет тарапынан қорғалып, даңқын асырып дәріптеліп отырғандықтан, өз елдері түгілі әлем елдерінен туристер ағылып іздеп барады. Мәселен, ағылшындар Кентерберий ғибадатханасын мақтан етсе, немістер Кельндегі рим-католик готикалық соборын ұлықтайды. Сол секілді қазақ елінде де халықтың қызығушылығын тудыратын қасиетті жерлер жетеді. Тек оларды дәріптеп, халқымызға кеңінен таныстырып, өзге елдердің де қызығушылығын тудыра білуіміз керек.

Маңызы жоғары, халық тарапынан ерекше құрметке ие табиғи немесе мәдени мұра және сәулеті айрықша діни мәнге ие ескерткіштер мен кесенелер, сондай-ақ, Қазақстан халқының жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындардың барлығы елімізде осы киелі орындар санатына жатады. Осы аталған мақсатты іске асырып, мәселені жан-жақты зерттеу үшін ең алдымен оның методологиялық негізі болып табылатын негізгі ұғымдарды, соның ішінде қасиетті, киелі ұғымдардың мән мағынасын айқындап алу қажеттігі туындайды. Қасиетті, киелі, киелілік ұғымдары батыста неғұрлым зерттелді деп айтуға болады, бұл мәселені неғұрлым терең зерттеген батыс ғалымдары қатарына Э. Дюркгейм, М. Элиаде, Р. Отто сияқты белгілі зерттеушілерді ерекше атап өту қажет. Отандық зерттеулерде, ең алдымен қазақ ойшылдарының еңбектерінде аталған ұғымдар кеңінен қолданыс тапқанымен, жеке ұғым, методологиялық негіз ретінде зерттеулер жеткіліксіз (Нысанбаев, 1998: 45).

«Киелі» сөзінің мән-мағынасы өте күрделі. Халқымыз осы ұғыммен зорлық-зомбылыққа, әділетсіздікке қарсылығын, адамның, табиғаттың, қоғамның арасындағы жарасымдылық пен үйлесімділікті сақтауға күштарлығын білдірген. Жүгірген аңның, ұшқан құстың, жер мен судың, ерекше қасиетке ие адамның киесі ұрады деп, қоғамдық-саяси, рухани, экологиялық, әлеуметтік тұрақтылықты, ынтымақ пен ықпалдастықты бәрінен жоғары қойған. Сол арқылы Батыс тарихнамасында әлі күнге дейін өмір сүріп келе жатқан қате тұжырымды – көшпелілер өркениеттен тыс қалған, олар соғысқұмар, отырықшыларға тыныштық бермеген тәрізді пайымдарды жоққа шығара алғанын да білуіміз керек.

Қазақ халқының ұлттық санасының ерекшелігі – туып-өскен жері, өнген ортасын кие тұтып, оның қадір-қасиетін бағалауымен құнды. Аталарымыз «туған жер – тұғырың, туған ел – қыдырың» деп бекер айтпаған. Туған жер мен елдің халық санасына сіңген рухани құндылығының ұлттың қалыптасуында, дамуында айрықша рөлі бар (Нұрмұратов, 2000: 12).

Өткен ғасырдағы көшпелі халқымыздың мәдениеті бай десек болады. Әртүрлі діни нысандар мен киелі жерлер Қазақстанда сонау ғасырлардан бері сақталып келе жатыр. Қазақстанды қай жағынан алсақ та, табиғи немесе мәдени-тарихи, діни болсын өзіндік ерекшеліктер мен құпияларға толы. Әсіресе өткен тарихымыздан белгілі біздің заманымыздан

бұрын өмір сүрген киелі де танымал адамдардың ескерткіштері әлі күнге дейін өз мәнін жоғалтпай сақталған. Қазақстанның әр өңірі өзінің киелі орындарымен ерекшеленеді және әр өңірдің өзіне тән сыры болады. Қазақстанда негізінен діни нысандар өте көп. Танымал діни нысандар арасында үлкен қызығушылық Қазақстанның барлық өңірлерінде бар. Қазақстанның территориясында орналасқан көптеген дәстүрлі «әулиелі орындар» мұсылмандардың рухани өмірінде елеулі орын алып күні бүгінге дейін ғибадат орны болып табылады (Кекілбаев, 2008: 425).

Қазақ халқы сакралды сөзін естімей тұрып-ақ дінді ғана емес, жарық дүниенің тылсым таңғажайыптарын, бүкіл қоршаған ортаны қастерлеудің классикалық қағидаларын қалыптастыра алды. Адамдардың күнделікті өміріне қатысты тыйымдарымыздың өз мән-мағынасы жағынан қоғамдық санадағы, дүниетанымдағы сакралдылық жайлы тұжырымдарымыздың биік деңгейін бейнелейді. Мәселен, табалдырықта тұруға, босағаны керуге, малды ұруға, молаға қарай жүгіруге тыйымдары шаңырақты, мал-жанды, аруақтарды – екі дүниені де ерекше құрметтегеніміздің дәлелі. Сакралды географияның пайда болуы себебі мен философиясының түп көздегені де – осы. Ол төл тарихымыздың қай дәуіріне болсын тән ізгілік, биік рух, болашаққа сенім тәрізді қасиеттермен үндесіп жатыр (Грессе, 2006: 214).

Қазақтың сакралды әлемге сәйкес тілдік қоры да қалыптасқан. Солардың ішінде үш сөздің этимологиясы мен танымдық әлеуеті айрықша көзге түседі. Ол сөздер – әулиелі, киелі, қасиетті. «Әулие» – қазақ тіліне арабтан енген сөз. Түп жаратушының сүйген құлы, адамды тура жолдан адастырмаушы дегенге саяды. Ұлы даламызда Құдай жолынан қылаудай ауытқымаған, ақылымен де, қолымен де қалтқысыз қызмет еткені үшін әулие санатына көтерілгендер жетерлік. Ендеше, киелі жер нысандарының ең маңызды, ең мәртебелі бөлігін «әулиелі» терминімен айшықтаған жөн болар (Бакина, 2006: 325).

Киелі жер тұңғышы Қазығұрт тауы десе, еш қателеспейміз. Өйткені таудың басында Нұқ пайғамбардың кемесі қалғаны туралы аңызды білмейтін қазақ жоқ, оған тәу егушілер күні бүгінге дейін үзілген емес. Киелі нысандардың осынау тобы исламға дейінгі дүниетанымды айшықтайды, көбінесе нақты киелемен қосарлана аталады. Айталық, Абылай ханның киесі қызыл түлкі, Райымбек батырдың киесі ақ түйе, Жамбылдың киесі қызыл шұбар

жолбарыс, Кемпірбайдың киесі көкала үйрек екен. Наурыз мейрамымен бірге айтылатын Қыдыр ата да халқымыздың кие құдіретіне бас игені (Satershinov, 2015: 228). Қысқасы, киелі жерлеріміздің сакралды географиясы хронологиясы бойынша да, мазмұны жағынан да ауқымды әрі бай.

Қазақ жеріндегі киелі орындарды зерттеуші ғалым, қазақстандық мәдени антрополог Ұлан Биғожин өзінің зерттеу жұмыстарында Ван дер Вираның «Діни ұлтшылдық» еңбегін негізге ала отырып, ұлтты құрудың негізгі элементі ретінде дінді қарастырады. Биғожиннің айтуы бойынша мемлекет сопылық мазарларды дәстүрлі исламның органикалық бөлігі ретінде қарастырады. Сонымен қатар, ұлттық бірегейлікті құрастырушы құрал ретінде де қарастырады. «Қазақтардың діни наным сенімі ата-баба культіне негізделеді. Қазақтардың діни көзқарасының маңызды бөлігі – киелі орындар» – деп санайды зерттеуші Ұлан Биғожин [6].

Осы ретте, ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасымыздың жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын халық санасына сіңірудің ерекше маңыздылығын нықтап айтуы заңды құбылыс. Ел мен Жер – рухани құндылықтардың арқауы. Қазақстан жеріндегі ежелгі тарихи киелі орындарымен танысу елдік бейнеміздің кәусар бұлағы екенін, оның пайда болу тарихы арқылы біз өткен тарихымызды, мәдениетімізді білетінімізді отандастарымызбен қатар, шетелдік туристерге дәріптеудің де берері мол. Бұл орайда арнайы саяхат ұйымдастырудың ұлттық салт-дәстүрімізді, әдет-ұрпымызды құрметтеуге, тәрбиелеуде алар орны ерекше. Осы тарапта атқарылып жатқан «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы елімізді танытуға тың серпіліс берері даусыз.

Біз үшін Отанымыздың әр сүйем жері қасиетті болып саналады. Халқымыз қашанда «Ел іші – алтын бесік» деп сүйініш білдірген. Ол үшін ұлттық мұратқа сай биік іс қылу керек. Арғы ата-бабаларының аруағын сыйлап, шежірелік деректерді шын қастер тұтатын біздің халқымыз әрбір тау-тасын, жазық даласын, үңгірін, өзен-көлін қасиетті, киелі деп санайды. Көшпелі өркениет топырақ пен судың қадірін біліп, жер түгін тоздырмау үшін көшіп-қонып отырған. Олардың туған жерге, жаратылыс құбылыстарына, табиғатқа деген дүниетанымдық көзқарасы, ықыласы таңғажайып көркем. Айнала қоршаған табиғатты тірі деп қабылдау, өз ұрпағын оған қиянат жасамауға тәрбиелеу қазақ халқының ырым мен тыйымдары туралы ұлттық түсінігінде тұнып тұр.

Қорытынды

Қорытындылай келе, ұлттық кодтың негізі – отансүйгіштік. Қазақ ұлтының коды – қазақылығы. Бүгінде қазақтығымызды сақтап, ұлт ретінде жойылып кетпес үшін ұлттық кодты жаңғыртып, бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыру қажет. Қазіргі жаһандану кезеңінде жойылып кетуден аман қалуын ойлаған әрбір халық алдымен өзінің байырғы рухани-тектік қасиеттерін мейілінше жаңғыртып, осы арқылы заманауи ғаламдық бәсекелестікке төтеп бере алу жағын ескерген жөн. Біздің мақсат ата-баба мұрасын қастерлеп, мирасына сызат түсірмеу. Міне, бүгінде тамыры тереңге жайылған рухани кодтың, ұлттық жаңғыру ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейтіп, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, жаңашылдыққа қадам басудың маңыздылығы айрықша.

Зерттеу жұмысының нәтижесі ретінде, келесідей тұжырымдамалар ұсынылады:

– Қазақтың ұлттық коды деп қазақ халқының жаратылысын, табиғатын, рухани бітімін, өмір салтын айқындайтын белгілерді айтамыз, яғни, тарихи тамыры тереңде жатқан, ұлтымыздың күні бүгінге дейін бәрінен жоғары бағаланатын қасиеттері, қазақтың ұлттық болмысының сыры, қастерлеп сақтайтын құпия кілтті болып табылады. Ол құпия кілттің негізі киелі жерлерде де жатыр. Ұлттық кодымыз болып табылатын киелі жерлер ерекше қастерленетін табиғи-мәдени мұра, зайырлы және діни сәулет ескерткіштері, кесенелер, сондай-ақ қазақ халқының жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар болып табылады. Олар Қазақстанның әлеуметтік-саяси өмірінде маңызды орын алатын, ұлттық бірлік пен жаңғыру нышаны ретінде көрінетін нысандар болып есептеледі.

– Танымдық тұрғыдан алғанда, ұлттық кодты жаңғыртушы қазақ жеріндегі киелі жерлерге нені жатқызуға болады? Оларды төрт топқа бөліп

қарастыруға болады: біріншісі – ислам діні келгенге дейінгі байырғы қазақтардың салт-дәстүрі мен ритуалдары орындалатын жерлер. Мәселен, Наурыз мейрамы қарсаңында Маңғыстаудағы Оқпантауда алау жағу дәстүрі. Екіншісі – ислам дініне байланысты қасиетті саналатын нысандар. Бұл орайда ежелден белгілі жерлер мен кейбір аяқ астынан пайда болған нысандарды шатастырмау керек. Үшіншісі – ұлы тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты киелі жерлер. Айталық, Астанада, Алматыда ашаршылық құрбандарына ескерткіш ашылды. Қазірдің өзінде олар жас пен кәрінің тәу ететін құндылығына айналуда. Төртіншісі – тылсым сырлары ғылыми талданбаған, бірақ адамға, оның денсаулығына пайдалы немесе зиянды әсері күдік-күмән тудырмайтын жерлер. Бұлардың киелі аталатын себебі – адамдарды руына, тайпасына қарай алаламай, өзіне тартып тұратыны, оларға жақсылық сыйлайтыны, алдағы күнге сенімін арттыратыны.

Қазақ жерінде ескі дәуірлерде қоныстанған ру-тайпалар жасаған мәдениет, түрлі ескерткіштер – ойға зор әсер ететін, зерттеуді керек қылатын мәселе. Олардың бүгінге дейін сақталып келген көркем ескерткіштер ерекше көзге түсіп, еріксіз өзіне тартып, еліміздің ескі дәуірдегі мәдениет үлгісін жарқын түрде сипаттайтын, бүгінгі рухани қазынамыздың арнаулы бір саласы болып отыр.

Территориялық жағынан әлемдегі ондыққа енген жас мемлекет болған соң бағзы бабалардан мұраға қалған ел мен жерді көздің қарашығындай мұқият сақтау – ұрпақтық асыл парызымыз. Бүгінгі жаңа заман ұрпағы, туған жер, елін сүйер жас буынды ұлтжандылыққа, елжандылыққа тәрбиелеу, туған өлке тарихын, табиғатын танытуды мұнаралы мұратымыз деп санаймыз. Халқымыздың сан жылдық тарих қойнауынан атадан балаға, ғасырдан ғасырға мұра болып жеткен өшпес асыл қазынасы: әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, мәдени-рухани құндылығымыз, киелі жерлеріміз, жалпы алғанда ұлттық кодымыз баға жетпес асыл қазынамыз болып табылады.

Әдебиеттер

Gabitov T., Tolen Z., Mantayeva T., Alimzhanova A. The role of outstanding personalities in the Kazakh society: Comparative analysis of the Kazakh traditional social culture // *Anthropologist*. – London: «Taylor & Francis journals», 2016. – Vol. 25, Issue 1-2. – 95-102.

Satershinov B.M., Sagikyzy A. Synthesis of traditional and Islamic values in Kazakhstan // *European Journal of Science and Theology*. – Romania: «Ecozone Publishing House», – 2015. – Vol. 11, Issue 5. – 217-229.

Бакина Н. История культуры тюрков. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. – 480.

Грәссе Р. Империя степей. – Алматы: «Санат», 2006. – 304.

Кекілбаев Ә. Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы: «Атамұра», 2008. – 690.

- Нұрғалиев Р.Н. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Атамұра», 1995. – 294.
- Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы: «Ғылым», 2000. – 123.
- Нысанбаев Ә.Н. Қазақстан Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Аруна», 1998. – 524.
- Асқар Л., Аташ Б. Ұлттық код деген не? <https://old2.aikyn.kz/2018/05/11/52268.html> 11.05.2018.
- Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. <https://aikyn.kz/2017/04/13/9894.html> 16.04.2017.
- Мырзахметұлы М. Абайтану – ХХІ ғасыр көгінде. <https://abai.kz/post/41056>. 27.06.2015.
- Мұхамәдиев Д. Абай дүниетанымындағы «ұлттық код» концепциясы. <https://sarbaz.kz/volno/abay-duenietanymyndaghy-ulattyq-kod-kontseptsiyasy-172151621>. 04.08.2017.
- Төленова З.М. Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы – қоғамның рухани жаңғыруының факторы. <http://e-history.kz/kz/publications/view/3149>. 11.05.2017.
- Бигожин У. В Казахстане сейчас идет бум святых мест. <http://caa-network.org/archives/5947>. 05.11.2015.

References

- Bakina N. (2006) *Īstorīya kwltwrī tyurkov* [The history of Culture of Turks]. – Almaty: «Daik-Press». – 480.
- GabitoV T., Tolen Z., Mantayeva T., Alimzhanova A. (2016) *Rol' vydayushhihsja lichnostej v kazahstanskom obshhestve: sravnitel'nyj analiz tradicionnoj social'noj kul'tury kazahov* [The role of outstanding personalities in the Kazakh society: Comparative analysis of the Kazakh traditional social culture] // *Anthropologist*. – London: «Taylor & Francis journals». – Vol. 25, Issue 1-2. – 95-102.
- Grésse R. (2006) *Īmperīya stepey* [The Steppe Empire]. – Almaty: «Sanat». – 304.
- Kekilbaev Ä. (2008) *Mañğıstau énciklopedīyası* [The Encyclopedia of Mangystau]. – Almaty: «Atamura». – 690.
- Nisanbaev Ä.N. (1998) *Qazaqstan Ulattyq énciklopedīyası* [The National Encyclopedia of Kazakhstan]. – Almaty: «Aruna». – 524.
- Nurğaliev R.N. (1995) *Abay. Enciklopediya* [Abay. The Encyclopedia]. – Almaty: Atamura. – 294.
- Nurmuratov S. E. (2000) *Rwxanī qundılıqtar älemi: älewmettik filosofiyalıq taldaw* [The world of spiritual values: social philosophical analysis]. – Almaty: «Gılım». – 123.
- Satershinov B.M., Sagikyzy A. (2015) *Synthesis of traditional and Islamic values in Kazakhstan* // *European Journal of Science and Theology* [Sintez tradicionnyh i islamskih cennostej v Kazahstane // *Evropejskij zhurnal nauki i teologii*]. – Romania: «Ecozone Publishing House». – Vol. 11, Issue 5. – 217-229.
- Asqar L., Atas B. *Ulattyq kod degen ne?* [What is the National Code?]. <https://old2.aikyn.kz/2018/05/11/52268.html> 11.05.2018.
- Nazarbaev N. (2017) *Bolaşaqqa bağdar: ruxani jañğıru* [Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity]. <https://aikyn.kz/2017/04/13/9894.html> 16.04.2017.
- Mırzaxmetulı M. (2015) *Abaytanw – XXI ġasır kögінде* [Abai studies - in the sky of the XXI century]. <https://abai.kz/post/41056>. 27.06.2015.
- Muxamadiev D. (2017) *Abay dūnietanımındağı «ulattyq kod» koncepciyası* [The concept of “national code” in Abay's world-view]. <https://sarbaz.kz/volno/abay-duenietanymyndaghy-ulattyq-kod-kontseptsiyasy-172151621>. 04.08.2017.
- Tölenova Z.M. (2017) *Qazaqstannın kieli jerlerinin geografıyası – qoğamnıñ ruxani jañğırwınıñ faktorı* [Geography of the holy places of Kazakhstan - a factor in the spiritual revival of society]. <http://e-history.kz/kz/publications/view/3149>. 11.05.2017.
- Bigojin W. (2015) *V Kazahstane seyčas idet bum svyatıx mest* [There is a boom in the holy places in Kazakhstan now]. <http://caa-network.org/archives/5947>. 05.11.2015.